

Naslov članka/Article:

VOJNA PIŠE USODE LJUDI V GOVORNIH NASTOPIH SREDNJEŠOLCEV

WAR SHAPES PEOPLE'S DESTINIES IN STUDENTS' ORAL
PERFORMANCES

Avtor/Author:

Bojana Modrijančič Reščič

DOI:

CC licenca

Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav

Zgodovina v šoli št. 1/2019, letnik 27

ISSN 1318-1416

Izdal in založil: Zavod Republike Slovenije za šolstvo

Kraj in leto izdaje: Ljubljana, 2019

Spletna stran revije:

<https://www.zrss.si/strokovne-revije/zgodovina-v-soli/>

Bojana Modrijančič Reščič

Šolski center Nova Gorica, Elektrotehniška in računalniška šola

VOJNA PIŠE USODE LJUDI V GOVORNIH NASTOPIH SREDNJEŠOLCEV

Bojana Modrijančič Reščič

Nova Gorica School Centre, Secondary School for Electrotechnics and Informatics

WAR SHAPES PEOPLE'S DESTINIES IN STUDENTS' ORAL PERFORMANCES

IZVLEČEK

V šolskem letu 2018/2019 sem pri pouku slovenščine dijake spodbujala, da bi z govornimi nastopi utrdili in nadgradili že pridobljeno znanje zgodovine in slovenščine. S samostojnimi nastopi so izpostavili tudi svoje mnenje o dogodkih prve in druge svetovne vojne, predvsem so se obrnili na ljudi in njihovo trpljenje ter močno voljo, da z vzravnano glavo spet zagledajo svoj dom. Tako so ostali nesmrtni pričevalci tistega dela zgodovine, ki našim srednješolcem ni blizu, to je tisti del, ob katerem jim zmanjka besed. Z literarnimi in strokovnimi deli smo izpostavili žensko taborišče Ravensbüch, posebno pozornost pa namenili nečloveškim medicinskim poskusom, zajčkom, ki bi jih morali nacisti dokončno uničiti. Ljudje so tisti, ki naredijo zgodovino popolno. Njihove usode pišejo zgodovino in izpopolnijo literarna dela.

Ključne besede: prva svetovna vojna, druga svetovna vojna, holokavst, Ravensbrück, trpljenje

ABSTRACT

In the 2018/2019 academic year, I encouraged the students in my Slovenian classes to reinforce and upgrade their acquired knowledge of History and Slovenian through oral performances. By giving independent oral performances, they also had the opportunity to express their opinions on the World War 1 and 2 events, especially with regard to the people, their suffering and their strong will power to return to their homes with dignity. This allowed them to serve as immortal witnesses of the part of history that remains distant to our secondary school students – the part where they are usually speechless. Using literary and scientific works, we focused in greater detail on the women's concentration camp Ravensbüch, with a special emphasis on inhumane medical testing on victims that the Nazis wanted to completely destroy. People are the ones who make history perfect. Their destinies become historical stories that complete literary works.

Keywords: World War 1, World War 2, holocaust, Ravensbrück, suffering

UVOD

Prispevek govori o prvi in drugi svetovni vojni, ki sta usodno zaznamovali mnoge države, predvsem pa ljudi. Ko sem kot profesorica slovenščine hodila po sledi njihovih usod, sem skušala dijake spodbuditi, da bi s pomočjo poznavanja zgodovine ter branja tako leposlovja kot avtobiografij z govornimi nastopi sošolcem predstavili tisti kruti čas, ki je zanje zelo oddaljen. Takrat so trpeli vsi, ki po mnenju večvrednih niso smeli biti ljudje. Svetovni vojaški in politični stroj jih je skušal zmleti. Poniževal jih je, hotel ubiti voljo, a jih ni zlomil, saj so verjeli v svoj prav in boljši jutri. Ljudje so tisti, ki so vedno vpeti v politična dogajanja, a njihova bit nikomur ne dovoli, da bi jih poteptal.

CANKARJEVE PODOBE IZ SANJ

Da je vojna zaznamovala ljudi, krojila njihovo usodo, prinašala žalost in trpljenje ter trgala družine na kose, se dijaki Elektrotehniške in računalniške šole v Novi Gorici učijo pri šolskih urah zgodovine, slovenska in tuja književna dela pa nudijo utrjevanje in nadgrajevanje znanja z govornimi nastopi. Kot profesorica slovenščine v 3. letniku srednjega strokovnega izobraževanja pri obravnavanju slovenske moderne izpostavim Ivana Cankarja, ne samo kot vsestranskega pisca, ampak tudi kot avtorja vojnih črtic *Podobe iz sanj*. Zanj je Jožica Čeh Steger v delu *Ivan Cankar: svetovni revolucionar* zapisala, da »je že pred začetkom prve svetovne vojne pokazal odločno protivojno držo pisatelja in razumnika«.¹ Ne samo Gospod stotnik ter Kostanj posebne sorte, ki ju z dijaki obravnavamo pri pouku slovenščine v 3. letniku srednjega strokovnega izobraževanja, pač pa tudi preostale črtice izpostavimo grozo pred vojno. Z mladimi se le redkokdo pogovarja o teh dneh, ki so zanje že zelo oddaljeni. Cankar je posledice nesmiselne morije predstavil že v uvodni črtici *Podobe iz sanj*: »*To noč sem videl velik grob, segal je od planin do morja. Mrtvec je ležal v njem, tako svetel in lep, da so nebeške zvezde zamaknjene strmele nanj.*«² Z njo pa je nadaljeval v črtici z govornim naslovom *Edina beseda*: »*Od vznožja pa do vrha je bilo brdo posuto s trupli ljudi, ki so ležala vsepočez in vsekriž, kakor razmetano snopje na žitnem polju; in kolikor je bilo še trave, je bila povaljana in krvava. Na vsakem obrazu, na vseh tisočerihi je molčala beseda, ki se je bila ustavila na robu usten.*«³ Srednješolci se zavedajo, da so na fronto odhajali mladi ljudje, ki bi bili lahko njihovi vrstniki, ki so šele začenjali živeti, a so že imeli težko nalogo, ko so morali prijeti za orožje in postati odgovorni, niso pa vedeli, ali bodo dosegli zastavljeni cilj. Tako kot kadet Milavec v istoimenski črtici iste zbirke, ki je padel, a avtor izpostavi, da o njem ne ve ničesar, ve pa, da je njegov mladi smehljajoči obraz postoterjen, »*znamenje vseh nepreštetih in neimenovanih, ki so bili mladi in jih ni več*«.⁴ In vsi tisti, ki so ostali doma, so jim tesali križ. A vendar človek v trpljenju ne sme ostati sam; vsak, čeprav mu bo še tako hudo, mora poiskati pot do sočloveka. Tako je v črtici *Zaklenjena kamrica* zapisano, da se iz mraka prikaže bela roka, ko duša že klone. In vsak ima v svojem življenju svojo kamrico, kamor spravi vse svoje »*dragocenosti življenja*«, a se iz nje vrne očiščen, poln zaupanja vase in v druge.

POSLEDNJE POLETJE IN LUCY CHRISTALNIGG

Tudi grofico Lucy Christalnigg, prvo civilno žrtev prve svetovne vojne v naših krajih, je zaznamovala morija. V pripovedi Nella Cristianinija izvemo, da je bila rojena v ugledni

¹ Pezdirc Bartol, M. et al. (2018). *Ivan Cankar: literarni revolucionar*. Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 126.

² Bernik, F. et al. (1986). *Cankar, dela IV*. Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 230.

³ Prav tam, str. 265.

⁴ Prav tam, str. 331.

Spomenik Lucy Christalnigg.

(Foto: Bojana M. Reščič.)

družini, a zelo znana po svoji obsedenosti z avtomobili in z vratolomnimi vožnjami, za katere je moral njen mož večkrat plačati kazen. Hitrost jo je ohranjala pri življenju, saj se je šušljalo, da je zakonski par Cristalnigg imel hčerko, ki je umrla zelo mlada. Bila je dejavna tudi kot zelo samostojna zemljiška posestnica, saj sta z možem Oskarjem, vojaškim častnikom avstrijskega rodu, ki je s kmeti govoril po slovensko, imela posestva na Koroškem in v Primorju. Ženi je priskrbel tudi prepustnico, saj je kot predstavnica Rdečega križa večkrat vozila na cesti od Celovca do Gorice čez Predel, ki je potekala blizu meje s Kraljevino Italijo. To območje naj bi bilo polno tihotapcev, vohunov in drugih nevarnosti. Grofica ni bila navajena ustavljati pred policijo in vojaškimi patruljami ob meji z Italijo. Zbirala in razvažala je sredstva. Tistega usodnega dne je hotela podariti avto Rdečemu križu, da bi ga uporabljali kot rešilni avto od Celovca do Gorice. Verjela je, da jo bo patrulja pri Srpenici spustila mimo, a ta ni prejela nobenega ukaza. Zato je končala pod strelji, užaloščeni mož pa je vojake celo nagradil, ker so opravljali svojo dolžnost. Tedaj so mladi rekruti odhajali v Galicijo ...

Dijak 3. letnika smeri tehnik računalništva je v svojem govornem nastopu v računalniškem programu Word zapisal: »Zanimivo mi je bilo, da so se v tistih časih lahko po Soški dolini peljali z avtomobilom, čeprav v knjigi avtor pripoveduje, da je bila le-ta le nekaj centimetrov od roba ceste na eni in skalne stene na drugi strani. Lucyjina smrt se mi je zdela presenetljiva in nenadna, zdi pa se mi tudi sumljivo, da postaja ni bila obveščena o njenem prihodu. Stražar bi moral najprej opozorilno streljati mimo avta. Seveda do glavne junakinje ni bilo pošteno, kar se ji je zgodilo, sploh v tej situaciji, ko je pomagala drugim. Ni si zaslužila biti prva žrtev Soške doline, saj je bila ubita pri misiji, ki si jo je sama zadala. Pripovedovalec kljub vsemu verjame, da se taka »vojna vseh vojn« ne bo nikoli ponovila. Knjigo priporočam vsem, ki jih zanima svetovna vojna ali pa nesrečna usoda Lucy Christalnigg. Meni je bila še posebej zanimiva, saj se dogaja v bližini, kjer živim.«

IN LJUBEZEN TUDI ...

Ker se šolske ure slovenščine vedno prepletajo tudi z zgodovino, srednješolci pogosto izpostavljajo tudi drugo svetovno vojno. »Imate še kakšno knjigo zame, da bi jo prebral? Rad berem o vojni,« pogostokrat slišim. Ob tem mislijo na govorne nastope, ki jih izposta-

vim pri pouku, saj z njimi lahko nadgradijo svoje znanje, krepijo samozavest, izboljšujejo svojo pismenost, izražanje. Velikokrat spodbudijo svoje sošolce, ko ti s svojimi vprašanji želijo dodatnih pojasnil. Za profesorja je vedno dobrodošlo, ko dijaki sami interpretirajo zaključek, ob tem pa izpostavijo tudi svoja dognanja. Učitelj mora ob tem vedeti, katera literarna dela so primerna za dijake srednjega strokovnega ter srednjega poklicnega izobraževanja.

Jančarjev roman *In ljubezen tudi sem* ponudila nekaterim dijakom 3. in 4. letnika smeri tehnik računalništva. Delo je postavljeno v Maribor v leto 1944, ko svetlolasa Sonja nezavedno sproži niz usodnih dogodkov, ki jih zaznamuje druga svetovna vojna. Študentka medicine v Gradcu prekine študij in hoče rešiti iz zapore svojega fanta Valentina oz. Tine-ta Gorjana, inženirja geodeta ter asistenta in predavatelja na ljubljanski gradbeni fakulteti. Že zelo zgodaj se je zapletel z organizacijo Osvobodilna fronta. Kmalu ga vinjenega ujamemo in aretirajo v neki gostilni blizu Mislinje. Sovražnikom ni mogel povedati, da je s Pohorja po snegu vlačil ranjenega borca Petra in ga pustil pri njegovih domačih. A tam se je udomačil tudi on. Ker pa je bilo Petrovo sestro strah, da se ne bi razvedelo, kaj se pri njih dogaja, je rešitelj moral oditi. Tako je končal pred Ludwigom Mischolnigom, nekdanjim delavcem v livarni. Vojna ga je povzdignila v esesovskega poročnika, saj se je šolal za policista v Gradcu in Berlinu. V Gradcu je tudi obiskoval tečaj čiste nemščine Goetheja in Schillerja. Ko je bil še Ludek Miškolin, je igral tenis in nogomet ter lovil ribe. Sonjin oče, doktor Anton Belak, mu je nekoč operiral poškodovano koleno. Zdaj pa bi preoblečeni Mariborčan marsikaterega Slovenca oblekel v partizansko uniformo in ga poslal v hosto po informacije. Tudi Sonjo bi rad imel zase, a se mu dekle ne more odzvati. Ker pa svojega fanta reši iz zapore, slednji ve, da se ne bo več vračal v njeno ulico pod kostanj. Med njima nastane brezno, polno neizgovorjenih besed. Vojna strahotno pritiska, nihče ni več varen. Dr. Belak pove, da se v kletih gestapovskih zaporov godijo strašne stvari: talci imajo okrvavljene srajce, razbite glave, zlivajo jim vodo v usta, njegovemu stricu so na moda obesili opeko. V bolnici pa so pristali, ker so jih hoteli ohraniti žive. Življenje v Mariboru pa teče dalje: črnoborzijanci služijo z mesom, ki ga dobijo na kmetih, hrano ljudje dobijo le na živilske karte, delujejo uradi in tovarne. Valentin izgine v hosto, čeprav mu je Pintarič, zveza za Pohorje, to odsvetoval, češ da bo sumljiv, ker so ga spustili iz zapore. Komisar Vasja, nekdanji učitelj zgodovine, ga sumljivo gleda; dokazati bo moral svojo zvestobo. To zahteva Borben, nekdanji žandar in vodja obveščevalcev, ki povsod vidi vohune. Sam je pobegnil iz taborišča v Avstriji ter se pridružil štajerskim partizanom. Preveriti mora vsakogar, četudi na partizanom nerazumljiv način. Njegov soborec ga ustrelji, a videti je kot nesreča. Ko je Tine rehabilitiran, ga pošljejo v oficirsko šolo v Metliko, kjer se najprej uči gverilske taktike, kasneje pa predava kartografijo in orientacijo na terenu. Ko postane poročnik, ga sprejmejo v partijo. Sreča partizanko Katjušo, skojevko z Opčin nad Trstom. Sonjino fotografijo odnese Sava ... Ko odide na nevarno področje na Pohorju, je že pomlad. Spozna, da se morajo partizani pripraviti na zadnje akcije za Trst, Celovec, Ljubljano, Maribor. Ko ne najde Miškolina, želi, da ga razrešijo vojaških dolžnosti. Manjka njegova pomladna ljubezenska zgodba. Sonjina pisma in božjo svetinjico odnese s seboj. Celo čaka na dekle v kostanjevem drevoredu kot nekoč. Ona pa se z zadnjim transportom konec septembra 1945 vrača iz Nemčije. Nekaj mesecev je bila v zavezniškem sanatoriju. Miškolin jo je poslal v taborišče v Dachau. Vojno je začutila že tedaj, ko ni bilo več profesorjev in študentov judovskega rodu. Kmalu ji vihra vzame vero v človečnost. V Prusiji sreča mladega fanta Lešnika iz Slovenskih goric, ki je nekoč v Ukrajini skrbel za strelivo. S počasnimi kretnjami in s pomočjo vodke izpove svojo žalostno zgodbo, ki se je najprej začela v Ravensbrücku, ko so jo z narobe obrnjenim trikotnikom označili za asocialno.

Sodelovati je morala v posebnem programu Ukrepi za pospeševanje moške ustvarjalne moči. Za 0,20 marke je morala na dan sprejeti 10, v izrednih razmerah pa 20 moških. A je dobivala boljšo hrano. In je molila, tudi za ženske in otroke, ki so dobili le koprivno juho, imeli drisko, bili tepeni, lesene cokle pa so jim primrznile na podplate. Ko ji politična zapornica Inge napiše, da je zbolela za pljučnico, odhaja domov. Ve, da se ne bo pogovarjala z znanci, ne bo doštudirala, ne bo pisala pisem in ne brala. Oče ji bo našel službo v bolnišnični administraciji. Tudi Valentina ne bo iskala ... Zave se, da se ljubezen utruji in odhaja kot življenje. To občuti tudi medicinska sestra Katica Modrinjak, ki čaka svojega Pavleta, ki so ga odpeljali gestapovci. Naveže se na obupanca, ki prezeba v njeni kleti, je poškodovan in si želi le toplega mleka. Čeprav sluti, zakaj se skriva, mu da moževo obleko in prostor ob sebi. Ne prijavi ga, čeprav ima na notranji strani roke nad komolcem vrisano črko A, znamenje v elitnih enotah. Od njega izve, da je Miškolin, zato mora oditi, a temu se le približuje kolo zgodovine, saj ga kmalu ustrelijo.

Dijak 4. letnika smeri tehnik računalništva je o prebranem razmišljal s pomočjo naslovnih junakov: »Roman je zgodba o ljubezni med drugo svetovno vojno, ki ne preživi grozot vojne, je torej njena žrtev. Zgodba se odvija v Mariboru, kjer so imena ulic že ponemčena, prav tako se po ulicah sprehajajo esesovski oficirji in ljudje govorijo nemško. Protagonistka zgodbe Sonja skuša pomagati svojemu fantu Valentinu, a naivna za pomoč prosi nemškega oficirja, ki ga sicer pozna iz otroštva. Njega je vojna popolnoma spremenila. Postal je zaveden Nemec, ki je sovražil slovenski jezik – svoj materni jezik. Sonji pomoč nudi samo iz enega razloga, saj mu je všeč. Za osvoboditev svojega fanta je le-ta pripravljena storiti marsikaj, čeprav kasneje obžaluje svoja dejanja. Po vojni ostane nekako brez življenja, odsotna in izčrpana. Valentina ni skušala iskati, verjetno se ji to zdi nesmiselno, saj po tem, kar se ji je dogajalo v taborišču, ne bi zmogla več ljubiti. Izgubila je stik z realnostjo. Vseeno pa ni izgubila želje po preživetju. Valentin, osvobojen iz gestapovskih kleti, izgine in se vrne med partizane. Želel si je maščevanja, a mu ti pričakovano sprva ne izkažejo zaupanja in ga celo obravnavajo kot izdajalca. Med vojno je med partizani veljalo mišljenje, da je, kdor pride živ iz rok gestapovcev, izdajal. Valentina je vojna šokirala in spremenila. Iz človeka postane, kot se sam imenuje, 'žival', ki je ne gane nič več, saj v življenju ni hujšega, kot je videl med vojno. Sreča se z Borbenom, ki je bil tipičen primer človeka, ki ga je vojna spreobrnila in napolnila z nezaupanjem do kogarkoli, kar ga je na koncu tudi stalo življenja. V vojni ni bilo druge izbire, kot da si postal 'zloben' ali pa si umrl. Marsikdo je moral s temi spomini živeti celo življenje. Ludwig nekoliko preceni svojo zavzetost, da dokonča kar je začel, saj ugotovi, da še ni pripravljen umreti, potem ko ga ulovijo partizani. Katica, ki je k sebi sprejela ubežnika, je bila osamljena, dobra ženska, ki ni zmogla gledati grozot vojne. Kljub temu da so ji gestapovci ubili moža, se izkaže, da je enemu izmed njih pomagala in celo spala z njim. Lepo nam prikaže, kako je vojna kaznovala in prelisičila dobre ljudi. Ob koncu zgodbe je bilo Ludwigu le pravično sojeno s smrtjo, a življenje je teklo naprej, kot da se ni nič zgodilo. Izpostavil bi tudi kruto dogajanje v tedanjih zaporih. Zapornike so mučili, jih pustili brez hrane, redki so bili tisti, ki so se iz njih vrnili živi in zdravi. Najbolj me je pretreslo pismo zapornika, ki je pisal, kaj vse so z njim delali v zaporu: topli so, lasali, pulili brke, brado, obrvi, zabadali z iglo v glavo, pulili tudi nohte, urinirali v usta. Prej tega nisem vedel in sedaj gledam na svet drugače. Spoznal sem, česa vsega smo ljudje sposobni.«

Dijak 3. letnika smeri tehnik računalništva pa je izpostavil ključne misli: »Ljubezenska zgodba med Sonjo in Valentinom je nenavadna. Težko si predstavljam dogodke, saj je bilo v preteklosti življenje drugačno od današnjega. V današnjem času bi se morali spoštovati, biti enakopravni in se sprejemati take, kot smo. Zgrožen sem bil nad SS-ovci, ki so mrtve ljudi vozili skozi mesto in jih razkazovali množicam. Tako so zagotovili mir v mestu, ampak zaradi takih

dejanj so se ustvarile združbe, ki so se borile za osvoboditev. Ena izmed slabosti partizanov je bila, da si med seboj niso zaupali. Veliko slovenskih vojakov je bilo mobiliziranih v nemško vojsko. Grozno je bilo pomisliti, da so se partizani borili proti svojim ljudem, Slovincem. Nemci so vse, ki so delovali proti njim, pobili. Ubili so jih pa toliko, da jim je zmanjkovalo krst. Slovenski jezik je bil prepovedan, saj če si ga uporabljal, so te zaprli in na koncu ubili. Dotaknil bi se še razmer v taborišču Ravensbrück. Ženske, ki so opravljale fizična dela, so dobivale zelo malo hrane. A so imele tako močno voljo, da se niso vdale. Največkrat so jedle koprivno juho. Tudi v bolnici hrane ni bilo dovolj, saj so bili tam večinoma bolniki, ki so čakali na smrt. Sonja se spremeni v drugo osebo: iz veselega je postala žalostno dekle, ki ni hotelo imeti stikov z drugimi. Taboriščnice so poskušali uničiti fizično, Sonjo pa uničijo psihično. To je zagotovo pustilo posledice. Zgrožen sem bil nad tem, da je bila Sonja zgolj kot lutka in da ni imela nobene moči.«

IZMENJAVA MNENJ DIJAKOV IN UČITELJA

Dijaki 3. in 4. letnika se ob predstavitvi prve svetovne vojne spomnijo tudi na drugo, še posebej na taborišča. Edini so si, da ne vedo, kako bi komentirali to temo, saj je tisti svet zanje neznan. Dijak 3. letnika smeri tehnik računalništva je na spletu prebral, da bi morali vsi molčati 11 let, če bi se z minuto molka poklonili vsem umrlim v holokavstu. Le redki so tisti, ki imajo še žive sorodnike, da jim predstavijo vso grozo tistih dni. A kljub vsemu je za mlade tisti čas nepredstavljen. Pravijo, da imajo vsega v izobilju, ne trpijo, velikokrat ne občutijo posledic za svoja dejanja. Kot profesorica slovenščine sem jim omenila 92-letno gospo Elzo Kumar Mavrič, o kateri sem v reviji Zgodovina v šoli že pisala, ko sem omenjala holokavst. Njena 4-letna pravnuka sta ji povedala, da ima na roki zelen tatu v podobi gosnice. Razložila jima je, da to ni tako, pač pa je to dobila nekoč, ko so bili drugačni časi. Tedaj je trpela v Auschwitzu in bila tudi v Ravensbrücku. Zaveda se, da je bilo tudi slednje hudo taborišče. Tudi tam je bil krematorij, v katerem so sežigali ljudi, njihov pepel pa so vrgli v bližnje jezero. Paznice so bile Nemke in Poljakinje oz. bivše zapornice, kapovke so bile zelo hude. Teple so, interniranke so morale gledati pretepeno in trpečo žensko ob žici. Apeli so bili krajši, ker je »bil tudi lager manjši«. A videla je hude rane, nezaceljene, ki so

Ob jezeru.

Ob spomeniku v Ravensbrücku.

(Fotografiji sta last gospe Elze Kumar Mavrič.)

Krematorij.

(Fotografiji sta last gospe Elze Kumar Mavrič.)

Ostanki barak v Ravensbrücku.

nastale po poskusih na ženskah. Spomni se tudi sotrpinke, ki je tam rodila na vlaku premoga. Otrok je živel teden dni, nato so ga vrgli v jezero. Elza pove, da je morala na t. i. marš smrti in da je v Nemčijo ne vleče, čeprav jo je obiskala. Zaveda se, da so preživele le tiste, ki jim povzročitelji trpljenja niso mogli zlomiti volje. Ko obiše ta kraj, vsaka ženska dobi rdeč nagelj, ki ga vržejo v vodo, da tako počastijo spomin na trpeče. Nemcev ne sovraži, se jih le boji.

Dijakom sem povedala, da je bil Ravensbrück na začetku delovno taborišče, kjer so ženske šivale uniforme, pletle, izdelovale in predelovale tekstil, kasneje je imel delovni obrat v njem tudi Siemens, a so v njem kasneje izvajali tudi medicinske poskuse. Tridesetega aprila 1945 je taborišče in v njem manjše število bolnih zapornic osvobodila Rdeča armada. Erna Muser in Vida Zavrl sta o tem napisali knjigo FKL žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück. Tudi sami sta tam trpeli: »*Novo taborišče je dobilo ime po bližnji vasici Ravensbrück, a ta pač po krokarjih (nemško rabe), ki so pogosto v velikih jatah grdo kriče preletavali taborišče. /.../ Uradno se je taborišče imenovalo Frauenkonzentrationslager Ravensbrück, kratko FKL – žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück.*«⁵ Imelo je pet oddelkov: poveljstvo, politični oddelek, vodstvo taborišča, administracijski oddelek, taboriščnega zdravnika. A tudi to taborišče je kmalu postalo uničevalno, čeprav zaplinjevalne naprave niso bile tako popolne in zmogljive kot npr. v Auschwitzu. A šlo je tudi za uničevanje neprijetnih prič, saj so se že januarja 1945 začele selekcije, ko so zdravniki odbirali bolne, stare in onemogle za smrt v plinski celici. Avtorici sta izpostavili tudi zimo 1941/1942, ko je pritisnil hud mraz, saj je bilo pod ničlo 35 in več stopinj Celzija. Ženskam so zmrzovale roke in noge, a dr. Sonntag jih je zmerjal ter jim s škornji stopal na noge, nacistična sestra Marschall ga je pri tem posnemala. Konec decembra se je pojavil hud snežni metež. Judinje so postavili pred bunker, a so stale zelo narazen, da si ne bi mogle pomagati. Ves dan so morale stati in bile so podobne snežnim prikaznim. Ko so omagale, so jim preostale hotele pomagati, a je paznica prišla iz zavetja in jih tepla. Blokova ali Štubova sta jih za noge skozi sneg vlekli do bloka. Baje so jetnice stale do polnoči, mnogo jih je umrlo. Ženske so trpele tudi zaradi pičle hrane, slabe higiene, bolezni.

⁵ Muser, E., Zavrl, V. (1971). Ravensbrück: FKL – žensko koncentracijsko taborišče. Ljubljana: Partizanska knjiga, str. 34.

DEKLETA ŠPANSKEGA BEZGA OZ. ROMAN O TRPLJENJU V RAVENSBRÜCKU TER ODKRIVANJE ČLOVEČNOSTI

Dijakom 3. in 4. letnika smeri tehnik računalništva sem omenila roman Dekleta španskega bezga, ki ga je napisala Martha Hall Kelly, saj govori o tistih strašnih vojnih dneh, tudi o taborišču Ravensbrück, vendar se je za govorni nastop odločila dijakinja 2. letnika iste smeri, ker je njena vedoželjnost posvečena oddaljenim dnevom in nenavadnim ženskam, ki so se zapisale v zgodovino: »Knjiga mi je zelo všeč, saj ponuja boljši vpogled v zgodovino, podrobno opiše vojno in pomembnejše dogodke v njej. Bralec ne bere le o subjektivnih zadevah, temveč se seznanja tudi z dejstvi o preteklosti. Menim, da je zelo pomembno, da so ljudje ozaveščeni o tem, kaj se je dogajalo pred nami. Avtorica je izbrala zanimiv način pristopa k temi, saj je predstavila zgodbo treh različnih žensk med 2. svetovno vojno. Podrobno opiše, kako se vsaka spopada s svojimi težavami in kakšno breme nosijo na ramenih. Šokirana sem bila nad brutalnostjo nacističnih paznic. Poljakinja Kasia je kljub prestrašenosti in travmam v taborišču dvignila glavo in se odločila soočiti z zdravnico Herto, kar je bilo lažje reči kot storiti. Lepo je bilo izvedeti, da se je njena sestra, poljska zdravnica Zuzanna, pobrala po travmatičnih izkušnjah. Ko je prišla domov in spoznala, da si je oče dobil drugo žensko, jo je to razveselilo, saj je tudi ona postavljala tujo srečo pred svojo. Svojo dobrosrčnost je večkrat pokazala, ko je bila sama v zelo slabem stanju v taborišču, a je rada zapornicam dajala nasvete o njihovem zdravju in jim pomagala. Njena zgodba je dokaz, da se ti vsa dobra dela, ki jih narediš v življenju, povrnejo, če si potrpežljiv. Poroči se in tako simbolno dokaže, da je pripravljena živeti življenje po svojih pravilih, ker pomembnejše odločitve sprejema sama, pa tudi če drugi niso zadovoljni z njimi. Brati stvari s stališča nemške zdravnice Herte je bilo zelo čudno, ker po navadi ne dobimo podrobnega vpogleda v življenja tistih, ki so označeni kot negativne osebe v zgodbi. Med branjem se zavemo, da je kljub vsemu tudi ona le navadni smrtnik, čeprav je sposobna storiti marsikaj grozovitega. Izvemo, da je bila njena preteklost zelo tragična, saj že kot mlado tekle trpi tako fizično kot tudi psihično, a ne izgubi sočutja. Zaveda se, da njena dejanja v taborišču niso dobra, a si ne upa odstopiti od svojega dela, ker se boji, da je to njena edina priložnost v življenju, da uspe. Večkrat jo ženejo spomini na njeno družino, saj meni, da bi bila mama izjemno ponosna nanjo, če bi vedela, kaj počne za dobro države. Herta se nikoli ne stabilizira, več let se reže in tako poskuša rešiti svojo notranjost, ne zaveda pa se, da ji ta navada greni življenje. Njen poskus samomora simbolizira odstop od življenja in posledic, ki jo mučijo po vojni, hkrati pa je najpogumnejša stvar, ki jo je storila v življenju. Kljub obupu ne bi dovolila drugim, da ji odvzamejo življenje, saj je to edina stvar, ki jo lahko kontrolira. Američanka Caroline je zelo miroljubna oseba, ki živi za to, da pomaga drugim, tako kot Herta, vendar se osebi razlikujeta, saj je Carolinina želja, da polepša tuja življenja, močnejša od zdravničine želje po uspehu. Ljudje, ki sovražijo druge samo zaradi tega, ker jim niso podobni, se ne zavedajo, da enotnosti ni v podobnosti, temveč v raznolikosti. Potrebno je poiskati najbolj uporaben del sebe in ga prispevati k spremembi sveta na bolje.«

Zajetni roman o treh ženskah ter o človeških usodah se začne leta 1939, zaključuje pa leta 1959. Sedemintridesetletna dobrotnica in nekdanja igralka na Broadwayu, Američanka Caroline Ferriday, je delala na francoskem konzulatu v New Yorku; vodila je dobrodelni sklad za francoske družine. Njeno življenje izpolnjujeta samosvoj in muhasti lepi igralec Paul Rodierre ter skrb za vse, ki so potrebni pomoči. Njegova mlajša žena Rena je po očetu Judinja ter lastnica majhnega butika v Parizu. Ko leta 1941 nekateri francoski državljani brez denarja obtičijo v New Yorku, jim Caroline nesebično ponudi čokoladne

tablice in ramo, na kateri se lahko zjočejo. Ko nemška podmornica potopi britansko potniško ladjo, preživi le trinajst otrok, starih od 4 do 15 let. Caroline jim iz svojih igralskih kostumov sešije obleke. Sicer sliši o taboriščih na Poljskem in izve, da obstajajo poleg tranzitnih tudi koncentracijska. In Paula odženejo v taborišče Natzweiler-Struthof, a preživi, njegova žena pa je menda umrla v taborišču Auschwitz-Birkenau zaradi tifusa. Ko Caroline leta 1945 odpotuje v Pariz, si pot plača z izkupičkom družinske srebrnine. Spoznava poškodovano mesto; na cestah opazi kraterje, velike kot tank. Avtomobili imajo nameščene naprave za plin in drva, saj primanjkuje bencina. Primanjkuje tudi mesa in zelenjave, z živilskimi kartami dobiš malo krompirja in kruha ter bledičen korenček, ljudje živijo od juh in popečenega kruha, a cveti črni trg. Po receptu svoje prababice, ki je hranila ranjene vojake v Gettysburgu, pomaga Paulu, ki je prebolel pljučnico in tifus. V vino zmeša surovo stepeno jajce in sodo, skuha čisto govejo juho, sladkanemu mleku dodaja žganje, rižu pa melaso. Ljudje slavijo konec vojne na mestu, kjer so obglavili Ludvika XVI. A vrne se Rena, ki je preživela tifus in po srečnem naključju tudi streljanje. Nesrečni Caroline pove, da je izgubila sled za Paulovim in svojim otrokom, ki ga je njen oče v škatli za čevlje odnesel v samostan. Prva deklico najde v sirotišnici, ki ji je med vojno pošiljala pakete s potrebščinami. Zelo je podobna Reni, ima pa Paulove lase, oči, ustnice. Ime ji je Pascaline, kar pomeni, da je bila rojena na veliko noč. Zdi se, da je njena misija končana; s Paulom noče imeti stikov, tudi njegovih pisem ne bere. Še vedno se ukvarja z dobrodelnostjo, zanjo dobi tudi francosko odličje križec osvoboditve ter red legije časti. Pomaga ravensbruškim 'zajkljam', da zaživijo polno življenje, spozna pa tudi Paulovo hčerko Leeno, ki si nadene igralsko ime Pascaline, in jo povabi v Pariz. Neizmerno hvaležna za pomoč je tudi Kasia Kuzmerick, 17-letna Poljakinja iz Lublina, ki jo je zaznamoval Ravensbrück. Postala je poskusna 'zajklja', golenico je imela krajšo za 6 centimetrov. Dobrotnica Caroline je pomagala tudi njeni sestri Zuzanni, nekdanji zdravnici, specializantki na pediatriji, kasneje pa žrtvi poskusov z bakterijami stafilokokov in tifusa ter sterilizacije. Preživela je tudi raka na želodcu. Njuna mati oz. matka Halina je bila izšolana medicinska sestra, ki je oboževala risanje, njun oče je bil zaposlen na pošti. Halina, po materi Nemka, ima Nemce za kulturnen narod. A ti že kmalu raztrgajo njeno družino, saj morajo vse tri ženske v Ravensbrück. Čeprav je v taborišču pomagala nemški zdravnici Herti ter risala portrete nacistov, so jo ubili. Družina je morala že na Poljskem paziti na nenadne in nasilne esesovske iskalne akcije, saj so poljske državljane pošiljali v Nemčijo in jih tam izmučili so smrti. V Ravensbrücku ostanejo brez dragocenosti, Kasia brez gostih dolgih las, po zdravniškem pregledu pa dobijo uniformne kombineže, bluže, lesene cokle, zobno ščetko, tanek suknjič, sive spodnjice, skledico iz pločevine, žlico ter milo, ki mora zadoščati za dva meseca. Matka je pomagala pri vezenju knjig, Zuzanna, ki zamolči svojo izobrazbo, sortira zaplenjeno lastnino. Kasia ima najslabše delo, saj čisti stranišča in opravlja cestna dela. Pišejo očetu, a morajo biti previdne z besedami. Da bi jim bilo topleje, si pod obleko stisnejo časopisni papir, a ob tem tvegajo udarce. Kasia mora na kup umrlih odvreči učiteljico Mikelsky, ki jo pokonča pes paznice Binzeve. Ker je nepokorna, mora v bunker, matka pa ženske prosi, naj ne zaupajo nemški zdravnici Herti Oberheuser. Od farmacevtke iz mesta, ki prinaša zdravila za esesovce, dobijo zdravilo za srce, da bi zdržale na apelu, barvo las, da bi bile videti mlajše. Vse vedo za javno hišo, ki se odpira v sosednjem taborišču, a se kmalu zbudijo v mavcu. Zuzanna ve, da so žrtev medicinskih poskusov, ona sterilizacije, Kasii pa odstranijo kost na nogi in mišico. Noga je otečena, posejana s temno modrimi in zelenkasto črnimi lisami, saj so vanjo dali bakterije, les, steklo ter prekinili krvni obtok. Noga je v mavcu toliko časa, dokler se ne pojavi plinska gangrena. V zaprti sobi smrdi zaradi vnetij. Sanj o plesu je za dekle konec, zave se tudi, da matere ni

več. Ta ni imela pogreba, niti križa iz breze, na vhodna hišna vrata pa ni nihče z žebljem pribil kosa črnega blaga, kar je poljski običaj. Mnoge ženske, ki jih francoska zapornica imenuje 'zajklje', usmrtijo in jih vržejo v krematorij. Taboriščnice so se različno spopadale s smrtjo: ene so jokale in besnele, druge so obmolknile ali molile. Kasia napiše očetu skrivno pismo z urinom ter pove za strelne vode in operacije, Zuzanna skoraj shira zaradi griže. Obe imata tudi uši. Leta 1945 ženske nimajo več uniform, na hrbtu je le bel Andrejev križ, če bi pobegnile. Izvedo, da je v taborišču Himmlerjeva sestra, ki je občevala s Poljakom. Dobila naj bi 25 kazenskih udarcev z bičem, saj je oskrunila raso. Evakuiranke iz Auschwitza si spraskajo vtetovirane številke, da bi dobile vnetje, 'zajklje' se skrivajo, saj jim grozi streljanje. Posebna vrsta zapornic so 'jules' iz Nizozemske: »*Tipična 'jules' si je v zakladnici izbrala moška oblačila, hlače, suknjič in celo moške spodnjice, se ostrigla na kratko in po taborišču hodila s košatim korakom, cigareto med ustnicami in napadalno držo.*«⁶ Imele so zveze pri paznicah. Kasia je sebe in sestro rešila pred streljanjem zaradi naučenih francoskih besed, po transportu Rdečega križa na Švedsko sta se vrnila domov na Poljsko. Tehtata le 40 kilogramov. V državi vlada sovjetska varnostno-obveščevalna služba NKVD. Razmere so težke, ljudje so previdni. Kasia je morala uničiti dokaze iz taborišča, ker bi jo lahko obtožili sodelovanja z nacisti. Obdržala je le eno šifrirano pismo. Na tečaju Rdečega križa se usposobi za medicinsko sestro. Zato zdravi težko ranjenega Pietrika, mladostno ljubezen, ki so ga osvobodili Rusi v Majdaneku. Ta opravlja priložnostna dela, kasneje se zaposli v tekstilni tovarni. Občutki krivde zaradi mrtve sestre, Kasiine mame ter pohabljenega Kasiine pripomorejo k hitri jezi ter izgubi potrpljenja. Ob njuni poroki Kasia ne prejme materinega blagoslova: »*To je na Poljskem tako pomembna tradicija, da se poročna povorka, če nevestine matere ni več med živimi, odpravi na pokopališče in obišče pokojničin grob in šele potem krene v cerkev.*«⁷ Leta 1947 se rodi Halina, ki je zelo podobna babici, rada tudi riše. Najljubši ji je avtoportret. A Kasio zasleduje preteklost, ne čuti se dorasla materinskim dolžnostim, je vzkipljiva. V novem svetu v Ameriki, kamor jo na zdravljenje kot preostale 'zajklje' povabi Caroline, doživi preobrazbo. Postane drug človek, ki ne bo klonil pred življenjem, ki je postajalo hujše kot Ravensbrück. Poslovi se od poročene sestre in njenega posvojenega otroka. Sooči se tudi s svojim rabljem, doktorico Hertu Oberheuser, ki še vedno žaluje za Halino, izvrstno medicinsko sestro, ki je morala umreti, ker se je preveč zblížala z zdravnico. Herta Oberheuser je bila tako kot Caroline resnična zgodovinska oseba, njena strast je bila kirurgija, a v nacionalsocialističnem režimu ženskam ni bilo dovoljeno, da bi se specializirale za to področje. Zato je morala študirati dermatologijo, opravila je le osnovne kirurške vaje. Vpisala se je v Zvezo nemških deklet BDM, a si je kmalu zaradi varnosti ostrigla dolge lase. Tako so jo fantje pustili pri miru. Če bi zanosila, bi jo poslali nekam bogu za hrbtom, otroka pa dali v rejo. Ob nedeljah pomaga stricu mesarju, trpi njegova spolna nadlegovanja, ker ji njegova žena plačuje šolnino. Ker ima vsega dovolj, v Medicinskem žurnalu prebere oglas za delo zdravnika v prevzgojnem ženskem taborišču Ravensbrück. Tam dela njen nekdanji sošolec s fakultete Fritz Fischer. Prevzame jo veličastna stavba, za katero izve, da stoji na zemljišču, ki ga je Himmler prodal rajhu, ob tem pa je zaslužil premoženje. Podpisati je morala dokument o molčečnosti, po 3-mesečnem usposabljanju pa ni več mogla dati odpovedi. Stanuje z vodjo pazniškega osebja Dorotheo Binz, ki je bila zelo kruta. Herta se kmalu zave, da je bila naivna in da ji to delo ne bo všeč. A ostane, saj ji nacisti omogočijo službo kirurginje. Sošolec Fritz ji pomaga ubiti prvo žensko, nato gre laže. Ko jo portretira Kasiina mati Halina, izve, da je slednja hči znane slikarke, saj tudi firer zbira njene slike. Izšolano medicinsko sestro premesti v čisto barako, kjer ni uši. Tam so dvojne porcije hrane, ki ji ne primešajo praška, »*ki ubija spolno slo in zaustavi menstrualni cikel*«.⁸ Herti je Halina všeč, ker je spretna,

⁶ Hall Kelly, M. (2018). Dekleta španskega bezga. Tržič: Učila International, str. 298.

⁷ Prav tam, str. 379.

⁸ Prav tam, str. 189.

izobražena in neustrašna. Veze tudi knjige za Himmlerja, v katerih so statistični podatki o proizvodnji krzna angora zajcev, saj je bil Ravensbrück eden največjih proizvajalcev le-tega. Zdravnica opravlja svoje delo, tudi poskuse z 'zajkljami', in ne ugovarja, češ da je to nemoralno. Zdi se, da se je vdala v usodo. Verjame, da dela v korist Nemčije, predlagana je tudi za križec za vojne zasluge. Asistira pri operacijah s sulfonamidi, ko bolnicam v rane vstavijo povzročitelje vnetij: rjaste žeblice, koščke lesa, črepinje, pesek, prst ter bakterijsko kulturo. Opravlja sterilizacije žensk, a vsako noč zaspi z uspavalom. Se tudi reže, da bi sprostita napetost. V bunkerju operira brez anestezije. Nervozna je, ker ji pepel iz krematorija maže zdravniško haljo. Čeprav se morala Nemcev krha in je okužb zapornikov vedno več, zavezniki bombardirajo Berlin, v Ravensbrücku pa osebje uživa pravo kavo, salame, poljsko vodko, kakovostni šampanjec. A vojna jo izda, saj mora bežati, ko Nemčija pade na kolena. Verjame, da ni kriva, in odide v mamino stanovanje, kjer je tudi njen bogati partner. Ta ji pove, da je v Nemčiji nastal pravi kaos, da so vsi vedeli za taborišča, da ni več hrane in da se ženske prodajajo za žličko sladkorja. Njo pa iščejo zaradi zločinov proti človeštvu. Ko jo prijavi, ponjo pridejo britanski častniki in ji tako preprečijo samomor. Leta 1947 mora pričati na nürnberškem zdravniškem sodnem procesu, a zaradi stresa dobi hud bronhitis. Poljska jo zahteva, ona pa pove, da so medicinski poskusi koristili njenim rojakom oz. nemškimi vojakom. Njena mati, ki spremlja sojenje, si pokrije usta. Zdravnica, prejemnica odlikovanja za vojne zasluge, se nauči angleščine, dobi 20 let zaporne kazni, a začne pisati pritožbe. Američani jo iz zapore spustijo leta 1952. Nato je delala kot družinska zdravnica na severu Nemčije. Zdravila naj bi otroke, v taborišču pa so jih ubijali. Da bi se dokončno odpovedala svojemu poklicu, jo mora nekdo prijaviti. Kasia se s pomočjo Caroline sooči z njo. Prva si priključ pred oči doktorčin ošaben pogled in z dolgočasen izraz, druga pa je jasna: »Cela četa britanskih zdravnikov mi je bila pripravljena pomagati, da pritisnemo na nemško vlado, da Herti odvzame zdravniško licenco.«⁹ Kasii pove, da je le opravljala svoje delo, ko je izvajala medicinske raziskave. Poljakinja izve resnico o svoji mami, tako pa opravi tudi s svojo preteklostjo.

SKLEP

Šolska predmeta slovenščina in zgodovina se pri pouku dopolnjujeta. Dijaki pri zgodovini sledijo zgodovinskim dogodkom prve in druge svetovne vojne, poznajo vzrok za nastanek obeh vojn, spoznavajo njune razsežnosti ter posledice. Spoznajo, da je bila prva žrtev prve svetovne vojne v naših krajih civilistka in dobrotnica ter kaj je počela in delala. Kaj pomeni beseda holokavst, razumejo širše, simbolno. Izvedo, kaj je počel Hitler s svojimi sodelavci ter kaj so počeli zdravniki v koncentracijskih taboriščih. Podrobneje izvedo o razmerah v ženskem taborišču Ravensbrück; tam so bile posebej izpostavljene mlade in močne Poljakinje, ki so služile za znanstvene raziskave. Ob narodnoosvobodilnem gibanju znajo ločiti partizane, slovenske četnike ter vaške straže oz. domobrance in vedo, kaj so te skupine ljudi počele. Čeprav težko, pa si vendar skušajo razložiti, zakaj so ljudje trpeli, zakaj niso klonili in zakaj so prenašali nečloveške muke. Primerjajo besedo mir kot samoumevno v 21. stoletju ter isto besedo, po kateri so hrepeneli v prejšnjem stoletju. Razumejo tudi vzroke za številne žrtve med vojno ter poznajo razvoj odporniškega gibanja in njegovega vpliva na Slovence ter njegove povezave z zavezniki. Vedo, kako sta se končali obe svetovni vojni. Vedo, da so si tako s pomočjo moderne tehnologije ter klasičnega načina dela razširili svoje vedenje o času, ki je zelo oddaljen.

Zgodovinskim ciljem dijaki sledijo pri pouku slovenščine, kjer z govornimi nastopi o literarnih delih slovenskih in tujih avtorjev izpostavijo ustno in pisno sporočanje, zmožnost estetskega doživljanja s pomočjo aktualizacije dogajanja. Pri svojih predstavitvah so uporabljali računalniška programa PowerPoint ter Word, slikovno gradivo in spominska pričevanja svojih sorodnikov. Besedila so bila razumljiva, nadgrajena z vprašanji in pozitivnimi pripombami sošolcev. Dela, ki so jih prebrali, sem jim svetovala kot profesorica slovenščine, dijak srednjega poklicnega izobraževanja pa ga je predlagal sam in navdušil tudi mene. Tako je izpostavil branje kot večščino srednješolcev, ki je danes nujno zlo. Dijaki so se podrobneje seznanili z ženskim taboriščem, z življenjem v njem, predvsem trpljenjem. Z branjem so spoznali poljske 'zajklje', ki so s svojim telesi in življenji nacistom »pomagale« pri znanstvenih poskusih. Ob partizanskem odporu in ponosu biti Slovenec so izpostavili moč slovenske besede v času, ko bi morala prevladovati tuja govorica. Razumeli so pomen literature tudi zunaj slovenskega prostora. Bili so kritični do zgodovinskega dogajanja in sposobni povezave med le-tem in pisateljevo svobodo. Sprejeli so izziv predstavitve v šolskem prostoru, pred sošolci in profesorji. Skušali so govoriti zborna, pazili so na pravopisne, slovnične in slogovne napake.

VIRI IN LITERATURA

- Bernik, F. et al. (1986). Cankar, dela IV. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Cristianini, N. (2014). Poslednje poletje. Zgodba o Lucy Christalnigg in o koncu nekega sveta. Gorica: Tisk Ideago s. a. s.
- Hall Kelly, M. (2018). Dekleta španskega bezga. Tržič: Učila International.
- Jančar, D. (2017). In ljubezen tudi. Ljubljana: Beletrina.
- Katalog znanja, Slovenščina, Srednje strokovno izobraževanje, 2010.
- Katalog znanja, Zgodovina, Srednje strokovno izobraževanje, 2007.
- Muser, E., Zavrl, V. (1971). Ravensbrück: FKL – žensko koncentracijsko taborišče. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Pezdirč Bartol, M. et al. (2018). Ivan Cankar: literarni revolucionar. Ljubljana: Cankarjeva založba.